

J. H. Pouls, *Ware schoonheid of louter praal. De bisschoppelijke bouwcommissie van Roermond en de kerkelijke kunst van Limburg in de twintigste eeuw* (Dissertatie Nijmegen 2002, Limburg reeks VI; Maastricht: Stichting historische reeks, 2002, 699 blz., €45,-, ISBN 90 5842 011 6).

Het katholicisme, zeker in de periode die bekend staat als het Rijke Roomsche Leven, werkte op alle terreinen van het leven door. Een priester had niet zozeer door zijn opleiding, maar vooral door zijn wijding een aparte positie in die samenleving. De geestelijke was weliswaar een geleerd, maar bovenal een heilig man. Hij werd geacht nagenoeg overal verstand van te hebben als deelgenoot van de enige ware apostolische kerk. Ik geef toe, het is een wat gechargeerd beeld, maar het komt toch aardig in de richting van invloed en werking die de bisschoppelijke bouwcommissie (BBC) van Roermond, zeker in de begintijd, had. Het betrof de eerste diocesane kunstcommissie in Nederland die als taak had om ingestuurde ontwerpen te toetsen aan de kunstcanones in het kerkelijk wetboek van 1917. Daarnaast moesten ingediende voorstellen voldoen aan 'de christelijke traditie.' Met name dat laatste concept bleek in de onderzochte periode te verschuiven. Deze traditie werd in de eerste periode die de auteur onderscheidt (1919-1940) eerst en vooral ook morfologisch opgevat, waarbij de middeleeuwse verhoudingen als norm golden. Dat wil zeggen: de specifieke conceptie van die periode zoals die in de negentiende en vroege twintigste eeuw gestalte had gekregen in de neogotiek en het neoromaans.

De kunst- en cultuurhistoricus Jos Pouls, die in Nijmegen aan de toen nog katholiek geheten universiteit op dit onderzoek promoveerde, beschrijft in zijn lijvige, rijk geïllustreerde boek het eindeloze geschipper waartoe de commissieleden met het verstrijken van de tijd in feite waren veroordeeld. De commissie bestond aanvankelijk uiteraard geheel uit geestelijken die als bemiddelaars optraden tussen opdrachtgevers — meestal bouwpastoors — subsidiënten, architecten, kunstenaars, de bisschop en incidenteel ook kunstcritici en wereldlijke overheden. Het is duidelijk dat in dit spanningsveld van belangen conflicten niet konden uitblijven. Kunstenaars moesten zich niet al te individueel opstellen maar zich voegen naar een meer algemene, zo niet anonieme, vorm van dienstbaarheid aan een hoger ideaal: *l'art pour l'art* was er taboe. Als de kerkelijke kunst mocht worden vernieuwd, dan op heel voorzichtige en organische wijze. Op deze manier kreeg de artistieke avant-garde in Limburg weinig kansen, en dat juist in een tijd met een hausse aan kerkelijke opdrachten. Het bisdom Roermond had een onontkoombare vinger in de cultureel-religieuze pap en kon daarmee een sterk stempel drukken op het regionale kunstklimaat.

Het meest interessante deel van dit boek, dat tevens het zwaartepunt vormt, betreft de periode van de jaren vijftig, waarin de toenemende frictie tussen een traditioneel-theologische visie op kunst en een open progressieve kunstopvatting tot botsingen leidde. De affaire rond de modernist Aad de Haas, die brak met de vertrouwde stijl van de Limburgse school, getuigt hiervan. Zijn expressionistische kruisweg met meditatieve scènes te Wahlwiller werd opgevat als een blasfemische onttering van het goddelijke. Regio en religie waren in Limburg in de negentiende eeuw een ideologisch verbond aangegaan, waarbij de identiteit eerst en vooral bestond uit het katholicisme. De Haas werkte in feite op deze lijn verder door zijn figuren aan het dagelijks leven te ontlenuen en ze tegelijkertijd te deformereren, soms zelfs in dierlijke zin. De kwestie liep zo hoog op dat de kunstenaar de leden van de BBC omschreef als 'een stelletje aartsschoften.' De oorlogsjaren komen in dit boek niet aan de orde aangezien de BBC toen niet functioneerde. De tweede onderzoeksperiode betreft derhalve het tijdvak tussen 1945 en 1956, dat kan worden beschouwd als de afsluiting van het spreekwoordelijke Rijke Roomsche Leven. Na de oorlog stelde de bisschop een vernieuwde bouwcommissie in (met later adviserende werkgemeenschap-

pen voor zowel architecten als kunstenaars), die minder gesloten en aanzienlijk professioneler opereerde. Anderzijds zou deze zich meer nadrukkelijk ook met kerkelijke kunst zelf gaan bezighouden, in tegenstelling tot de vooroorlogse commissie die meer formalistisch onverkort de criteria van het kerkelijk juridisch beleid toepaste waarbij artistieke kwaliteit in feite van ondergeschikt belang was. Hierdoor ontstond de situatie dat het bisdom gedurende korte tijd, meer dan ooit tevoren, invloed kon uitoefenen op de artistieke vormgeving van de *sensus catholicus*. Het zou een laatste stuiptrekking blijken; de geest was immers uit de fles.

Vanaf 1957 werd vanuit Rome toegewerkt naar het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) dat ingrijpend de bakens zou verzetten. De wereldkerk stelde zich meer open voor de wereld, waardoor vernieuwing en experiment in gewijde ruimten een plaats kregen. Was voordien het streven gericht op continuïteit, nu stond in vormgeving het breken met het verleden centraal. Het ongebreidelde optimisme sloeg echter vanaf het eind van de jaren zestig om in verwarring, onzekerheid en chaos. Meer dan ooit zou je dus de behoefte aan zo'n bisschoppelijke bouwcommissie verwachten, maar toen duidelijk werd dat er door de secularisatie geen behoefte aan nieuwe kerken meer was, werd de BBC in 1970 opgeheven. Hiermee werd een karakteristieke periode in de gewijde kunst afgesloten, waarvan het christelijk erfgoed in de provincie Limburg getuigt.

Pouls maakt zich in uitlatingen die naar aanleiding van zijn proefschrift verschenen duidelijk zorgen over de omgang met deze nalatenschap. Zonder veel nadere reflectie of bezwaar worden nieuwe kerken het eerst gesloopt. Met zijn boek illustreert hij overtuigend dat deze objecten, los van intrinsieke artistieke waarden, in een bredere maatschappelijke en culturele context gewaardeerd dienen te worden. Ze getuigen van de worsteling met moderniteit die in Limburg gestalte kreeg in een wisselwerking tussen regionale eigenheid en kosmopolitisme, tussen traditionele en nieuwe katholieke opvattingen. Daarnaast staan de nieuwe kerkgebouwen op prominente plaatsen en vormen het hart van nieuw ontworpen wijken waarmee ze doorgaans een architectonische eenheid vormen. Sloop tast deze ensembles ingrijpend aan. Tenslotte zijn kerken in feite *Gesamtkunstwerken*, waarbij de samenhang tussen exterieur en inrichting van essentieel belang is. Door het onttrekken van kerken aan de eredienst met het oog op herbestemming zijn de interieurs niet zelden vogelvrij. In het beste geval worden voor interieuronderdelen andere bestemmingen gezocht. In sommige bisdommen hanteert men een rigide richtlijn, waarbij men liever sloop dan behoudt om profanering te voorkomen. Wanneer sloop, doorgaans vanwege monumentale waarden, niet mogelijk is dient in ieder geval het interieur zoveel mogelijk ontmanteld te worden. Dit gaat zelfs zo ver dat klokken en kerkkruisen contractueel moeten worden verwijderd.

Pouls heeft gekozen voor een positivistische aanpak, een ouderwets Rankiaanse benadering, zoals hij het zelf noemt. Dat heeft geresulteerd in een ambachtelijk proefschrift, waarbij het empirische materiaal is ontsloten via een driedelige periodisering met telkens twee hoofdstukken en zes casussen. Zijn boek, dat kan gelden als een naslagwerk, vormt een solide documentaire basis waarop toekomstige onderzoekers verder kunnen bouwen met voortgezette vraagstellingen en problematiseringen. De veelheid aan details wordt echter lang niet altijd geïntegreerd in een verder strekkend, analytisch betoog. Ook de keuze van de casussen had nader verantwoord dienen te worden. Pouls voorziet met zijn boek in een belangrijke lacune van de historiografie van het Nederlands katholicisme. In kunsthistorisch opzicht ligt de nadruk immers, ondanks het werk van het Cuijpersgenootschap, doorgaans sterk eenzijdig op de profane politiek-progressieve kunst van de avant-garde. De geringe waardering in de samenleving voor de kerkelijke getuigenissen van de twintigste eeuw wordt met andere woorden tevens weerspiegeld in de wetenschappelijke productie.

Gerard Rooijackers

P. van Overbeeke, *Kachels, geisers en fornuizen. Keuzeprocessen en energieverbruik in Nederlandse huishoudens 1920-1975* (Dissertatie Technische Universiteit Eindhoven, N. W. Posthumus reeks X; Hilversum: Verloren, 2001, 346 blz., ISBN 90 6550 647 0).

In 1998 wijdde het KNHG zijn voorjaarscongres aan de rationalisering, modernisering en esthetisering van het Nederlandse huishouden. Peter van Overbeeke sprak toen over de verspreiding van huishoudelijke apparaten in relatie tot de sterke toename van het gas- en elektriciteitsgebruik in de twintigste eeuw. *Kachels, geisers en fornuizen* is het uiteindelijke resultaat van zijn onderzoek: een helder geschreven studie over een alledaags onderwerp. De verklaring voor het toenemend energiegebruik in huishoudens in de periode 1920-1975 zoekt hij niet alleen bij de aanbodstrategie van energiebedrijven, maar in het samenspel tussen leveranciers en afnemers. De stelling van Van Overbeeke luidt dat huishoudens, als gebruikers van systemen en apparaten, een actieve bijdrage hebben geleverd aan de ontwikkeling van beide. Zo wordt het hoge petroleumverbruik in Nederland in de jaren dertig niet alleen verklaard uit de lage petroleumprijs in Nederland en de relatief hoge gasprijzen, maar mede uit de gewoonte om bepaalde gerechten, zoals peertjes en stooflapjes, urenlang te laten sudderen. Ook het huishouden dat zich koken op gas kon veroorloven maakte gebruik van het petroleumstel.

Van Overbeeke beperkt zich tot de drie hoofdonderdelen in het huishoudelijk energiegebruik: verwarming, warmwatervoorziening en koken, ofwel: kachels, geisers en fornuizen. Bij deze drie was bovendien sprake van grote concurrentie tussen energiesystemen: bij verwarming tussen kolen, olie en aardgas en bij koken en warmwater tussen gas en electriciteit. De studie is opgedeeld in drie periodes. De eerste van 1920 tot 1940 staat in het teken van modernisering van het huishouden. Huisvrouwen werden ontdekt als een aparte doelgroep voor de levering van gas en electriciteit. De jaren 1940-1960 vormen een tussenperiode van schaarste en wederopbouw. Daarna ging het aardgas een steeds grotere rol spelen in het huishoudelijk energiegebruik.

Het begrip *consumption junction* (consumptieknooppunt), ontleend aan het werk van de Amerikaanse Ruth Schwartz Cowan, speelt een belangrijke rol in de benadering van Van Overbeeke. Het gaat daarbij om de plaats waar en het tijdstip waarop de consument een keuze maakt tussen concurrerende technologieën. (18) Deze *consumption junction* vormt het standpunt van de gebruiker temidden van zijn of haar netwerk van mogelijkheden en relaties (*ibidem*). In de rest van het boek keert de term slechts een enkele maal terug. Dat is niet zo vreemd. In de praktijk was het meestal niet de consument, maar de producent die in samenwerking met overheden en woningbouwcorporaties bepaalde welke energiebron gebruikt kon worden. Zo werden cv-installaties vanaf begin jaren zeventig standaard aangebracht in nieuwbouwwoningen. Koken op leidinggas was lange tijd in grote delen van Nederland geen optie, domweg omdat er geen gasleidingen waren.

Dat de van gas verstoken huishoudens in de jaren dertig in meerderheid niet kozen voor het moderne elektrische koken, maar vasthielden aan petroleum- of kolenkachel, is volgens Van Overbeeke mede te wijten aan de gewoontes die vrouwen hadden en de natuurlijke weerstand tegen verandering. (98) Dit brengt ons terug bij waar het om draait in deze studie: de keuze van consumenten.

De opties die huishoudens hadden brengt de auteur helder en overzichtelijk in beeld. Hetzelfde geldt voor de verspreiding van de verschillende energiebronnen. Maar waarom de huishoudens die konden kiezen opteerden voor de ene dan wel de andere energiebron, is een vraag die veel moeilijker te beantwoorden valt. Van Overbeeke heeft dit bronnenprobleem proberen op te lossen door onderzoek naar zogeheten intermediaire actoren: groepen die invloed trachten uit